

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

АРЦЁМ БАХАНЬКОЎ*

Беларуская лексікаграфія як самастойная галіна нацыянальнай лінгвістыкі мае багатыя традыцыі і характарызуецца даволі дынамічным развіццём. Яе гісторыя, як і любога іншага кірунку,

---

* Першы варыянт нарыса апублікаваны ў суаўтарстве з С. Фатцеевай у часопісе «Роднае слова» (№ I, 2014 г.).

складаецца з набыткаў канкрэтных навукоўцаў, што самаахварна і верна служылі ёй усё сваё жыццё. Адным з такіх шчырых русліўцаў на лексікаграфічнай ніве беларускай мовы з'яўляецца доктар філалагічных навук прафесар Арцём Яфімавіч Баханькоў, які пакінуў пасля сябе досыць прыкметны след у айчыннай слоўнікавай гаспадарцы.

Арцём Баханькоў нарадзіўся 29 студзеня 1924 г. у вёсцы Саламір'е Полацкага раёна Віцебскай вобласці. Па заканчэнні сямігадовай школы і Полацкага педвучылішча (1938–1941 гг.) са студзеня 1941 г. 17-гадовы настаўнік без педагагічнага стажу адразу прызначаецца загадчыкам Бікульніцкай пачатковай школы Полацкага раёна. У час фашысцкай акупацыі Беларусі спачатку разам з бацькамі працаваў на сельскай гаспадарцы і адначасова падтрымліваў сувязі з партызанамі, а з мая 1943 г. стаў палітруком узвода партызанскага атрада «Бальшавік» брыгады імя Варашылава (Д. Цябута). У чэрвені 1944 г. трапіў у палон і знаходзіўся ў канцлагерах в. Баравуха Полацкага раёна і г. Мітава (Латвія), адкуль у жніўні 1944 г. яму ўдалося ўцячы. У верасні 1944 г. стаў байцом Чырвонай арміі. У складзе Ідрыцкай чырванасцяжнай дывізіі прымаў удзел у баявых дзеяннях, быў тройчы паранены. Ратныя подзвігі Арцёма Баханькова высока ацэненыя: ён узнагароджаны дзвюма медалямі «За адвагу», ордэнам Айчыннай вайны I ступені, атрымаў тры падзякі Вярхоўнага Галоўнакамандуючага, а ў паваенны час узнагароджаны сямю юбілейнымі медалямі.

Пасля дэмабілізацыі з арміі Арцём Баханькоў са снежня 1945 г. да кастрычніка 1957 г. працуе настаўнікам шэрага школ Полацкага раёна (у вёсках Варонічы, Зыкава, Гомель) і адначасова завочна вучыцца на беларускім аддзяленні літаратурнага факультэта Мінскага дзяржаўнага педінстытута імя А. Горкага (1950–1955 гг.). У 1957 г. ён паступае ў аспірантуру педінстытута, а па заканчэнні яе накіроўваецца на працу ў Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР (1960 г.). Пад кіраўніцтвам прафесара В. Баркоўскага ў 1961 г. Арцём Баханькоў паспяхова абараняе кандыдацкую дысертацыю «Складаназалежныя сказы ў паўднёва-заходніх беларускіх гаворках», дзе дэталёва апісана

структура складана залежных сказаў, вызначаны і растлумачаны іх асноўныя спецыфічныя асаблівасці ў супастаўленні з аналагічнымі адзінкамі літаратурнай мовы. База праведзенага даследавання сталі найперш уласна ручна сабраныя дыялектныя матэрыялы, а таксама картатэка дыялекталагічных экспедыцый Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР, апублікаваныя фальклорныя тэксты А. Сержпутоўскага, М. Федароўскага, І. Сербавы і інш.

Асноўныя кірункі даследчай дзейнасці Арцёма Баханькова ў акадэмічным інстытуце – дыялекталогія, лексікалогія і лексікаграфія. Акрамя кандыдацкай дысертацыі па дыялекталогіі вучоны апублікаваў шэраг змястоўных артыкулаў з аналізам некаторых асаблівасцей беларускай дыялектнай мовы, збіраў лексіку роднай гаворкі на Полаччыне і надрукаваў некалькі яе падборак у дыялекталагічных зборніках [1; 2], як навуковы рэдактар сам уклаў і адрэдагаваў такі зборнік «Народнае слова» (1976 г.). Сумесна са сваім земляком, шматгадовым дырэктарам акадэмічнага Інстытута мовазнаўства М. Судыкам планаваў укладзі «Слоўнік гаворак Полаччыны», але гэты навуковы праект, на жаль, не быў рэалізаваны (захавалася толькі значная па аб'ёме картатэка ўласна дыялектнай лексікі, якая на картках не забяспечана ні дэфініцыямі, ні ілюстрацыйным матэрыялам, а фактычна ўяўляе сабой індэкс дыялектных слоў, з якога па сутнасці немагчыма скласці паўнацэнны дыялектны слоўнік). Аднак найбольшы ўнёсак у скарбонку беларускага мовазнаўства зроблены ім у галіне лексікалогіі і лексікаграфіі.

Лексікалагічная тэматыка захапіла вучонага ўжо неўзабаве пасля абароны кандыдацкай дысертацыі. Выпрабавальным і лёсавызначальным палігонам гэтага кірунку для Арцёма Баханькова стала калектыўная праца па лексікалогіі акадэмічных супрацоўнікаў, дзе поруч з такімі аўтарытэтнымі даследчыкамі, як Анатоль Аксамітаў, Уладзімір Анічэнка, Аляксандр Булыка, Аркадзь Жураўскі, Іван Крамко, Алена Яновіч ён прааналізаваў змяненне лексічнага складу беларускай мовы ў савецкі перыяд і стаў суаўтарам і сурэдактарам грунтоўнай акадэмічнай манаграфіі «Гістарычная лексікалогія беларускай мовы» [4, с. 266–292].

У ліку асноўных фактараў, якія выклікалі істотныя змены лексічнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы ў XX ст. вучоны называе набыццё беларусамі сваёй дзяржаўнасці (1919 г.), што істотна пашырыла функцыі беларускай мовы ў грамадстве, «змяненне ўмоў кантактавання беларускай мовы з суседнімі мовамі» [4, с. 267], пашырэнне асветы на Беларусі пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі, развіццё навукі і некаторыя іншыя. Далей А. Баханькоў адзначае цікавую асаблівасць працэсаў развіцця лексічнай сістэмы беларускай мовы: «працэсы папаўнення новымі словамі і стылявой дыферэнцыяцыі лексікі адбываліся больш інтэнсіўна, чым у рускай мове» [4, с. 268]. У выніку ён вылучыў і ўважліва прааналізаваў чатыры асноўныя шляхі змянення лексічнага ладу беларускай мовы ў савецкі перыяд: 1) запасычванне іншамоўных слоў; 2) стварэнне неалагізмаў на аснове ўласных моўных сродкаў; 3) пераасэнсаванне семантыкі слова; 4) далейшае асваенне лексічных багаццяў дыялектнай мовы [4, с. 268].

Даследаваная навуковая праблема далкам захапіла вучонага, і ён працягнуў вывучэнне лексічнай сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы, вынікам чаго стала выданне манаграфіі «Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд: сацыялінгвістычны нарыс» [3]. Грунтоўна і пераканаўча Арцём Баханькоў даследаваў крыніцы і шляхі папаўнення слоўнікавага складу беларускай літаратурнай мовы ў акрэслены хра-налагічны перыяд, ахарактарызаваў сацыяльныя і ўнутрымоўныя фактары, дзякуючы якім у беларускай мове з'явілася вялікая колькасць новых слоў, высветліў асноўныя тэндэнцыі ў развіцці лексічнай сістэмы мовы, падкрэсліў і абгрунтаваў вядучую ролю рускай мовы ў гэтым працэсе. Даследаванне азначанай праблемы, на думку аўтара, неабходнае было па дзвюх прычынах: а) вывучэнне гісторыі фарміравання лексічнага ладу беларускай мовы ў савецкі перыяд дазволіць выявіць раней не адзначаныя формы ўзаемадзеяння лінгвістычных і сацыяльных фактараў, што важна ў мовазнаўстве для выпрацоўкі агульнай тэорыі развіцця мовы ў грамадстве; б) даследаванне асаблівасцей фарміравання лексікі сучаснай беларускай літаратурнай мовы дапаможа ва ўдасканаленні нормаў словаўжывання, у павышэн-

ні арфаграфічнай, арфаэпічнай і агульнай моўнай культуры насельніцтва краіны [3, с. 5].

Вучоны ўважліва даследаваў ролю ва ўзбагачэнні лексікі беларускай літаратурнай мовы народных гаворак, прычыны і інтэнсіўнасць з'яўлення неалагізмаў, ажыўленне ўстарэлых слоў у мове і запазычванне іншамоўнай лексікі. У выніку ён устанавіў, што «адметнай асаблівасцю развіцця слоўнікавага складу беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд была “паскоранасць” яго папаўнення, што абумоўлена «рэзкім пашырэннем грамадскіх функцый літаратурнай мовы пасля абвяшчэння Беларусі суверэннай... рэспублікай» [3, с. 219].

Адной з асноўных крыніц папаўнення лексічнай сістэмы беларускай мовы А. Баханькоў назваў дыялектную мову: яна была «не толькі “пастаўшчыком” гатовых слоў, але і асновай для словаўтваральных і семантычных неалагізмаў, базай для тэрміналогіі. Па прыблізных падліках народна-дыялектныя словы сярод усіх неалагізмаў савецкага часу складаюць каля 35%» [3, с. 220]. Варта таксама падкрэсліць, што аб'ектыўнасць атрыманых аўтарам вывадаў грунтуецца на дадзеных трохмільённай картатэкі аддзела лексікалогіі і лексікаграфіі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР, створанай у паваяенны час шляхам франтальнага і выбарачнага распісвання мастацкай, навуковай, тэхнічнай, публіцыстычнай і справавой літаратуры ХХ ст., а таксама шэрага перакладных беларускамоўных выданняў. Манаграфія стала асновай аднайменнай доктарскай дысертацыі Арцёма Баханькова, якую ён паспяхова абараніў у 1985 г.

З ліпеня 1986 г. Арцём Баханькоў узначаліў аддзел лексікалогіі і лексікаграфіі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР. Пад яго кіраўніцтвам распачалася праца над фундаментальнай навуковай тэмай «Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы», якая была паспяхова выканана і апублікавана асобнай аднайменнай манаграфіяй у 1994 г. у многім дзякуючы найперш навуковай эрудыцыі, арганізатарскім здольнасцям і выключнай працаздольнасці навуковага кіраўніка [5]. Як слушна заўважае адзін з удзельнікаў навуковага калектыву Вячаслаў Шчэрбін «амаль дзве трэці тэксту... ён напісаў асабіста» [6, с. 7].

У манаграфіі лексіка беларускай літаратурнай мовы прадстаўлена як складаная і зменлівая сістэма. Паказаны шляхі развіцця лексічнага ладу ў перыяд фарміравання беларускай народнасці і нацыі, прааналізаваны формы сістэмных адносін паміж асобнымі лексічнымі адзінкамі і класамі слоў, ахарактарызавана стратыфікацыя беларускай лексікі ў залежнасці ад спецыфікі лексічнага значэння слова і асаблівасцей выкарыстання яго ў мове. Аўтары грунтоўна даследавалі прадмет, задачы і асноўныя паняцці лексікалогіі, што мела важнае тэарэтычнае значэнне для ўсяго сучаснага айчыннага мовазнаўства і да гэтага часу застаецца фактычна адзіным фундаментальным навуковым даследаваннем у дадзенай галіне беларускай лінгвістыкі.

Адметнае месца ў навуковай спадчыне вучэнца займаюць лексікаграфічныя выданні. Арцём Баханькоў быў па сутнасці адным з пачынальнікаў сучаснай беларускай тлумачальнай лексікаграфіі. Менавіта ў многім унікальны «творчы трыумвірат» (Арцём Баханькоў, Іосіф Гайдукевіч, Павел Шуба) першым у пасляваенны час падрыхтавалі для беларускіх школьнікаў спачатку «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» (1966 г.), а затым і «Толковый словарь русского языка» (1975 г.), якія ўжо каля 40 гадоў запар (!) задавальняюць патрэбы моладзі пры вывучэнні абедзвюх дзяржаўных моў нашай краіны. За гэты час названыя слоўнікі неаднаразова перавыдаваліся, што сведчыць пра іх належную навуковую вартасць, неабходную метадычную якасць і значную грамадскую запатрабаванасць: «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» ў выдавецтвах «Народная асвета» і «Paradox» друкаваўся 10 (!) разоў (1966–2006 гг.), а «Толковый словарь русского языка» там жа – 11 (!) разоў (1975–2012 гг.). Гэты ўнёсак Арцёма Баханькова і яго суаўтараў у філалагічны адукацыйны працэс на Беларусі можна параўнаць хіба што з укладам Міхаіла Яўневіча і Уладзіміра Андрэенкі, а таксама Анатоля Бардовіча і Мікалая Гурскага, чые падручнікі для вучняў агульнаадукацыйных школ нашай краіны па беларускай і рускай мовах верна служылі моладзі амаль сорак гадоў.

Вялікая праца была ажыццёўлена Арцёмам Баханьковым пры падрыхтоўцы і выданні першага акадэмічнага «Тлумачаль-

нага слоўніка беларускай мовы» (у 5-ці тамах, 6-ці кнігах; 1977–1984 гг.), дзе ён быў укладальнікам, навуковым рэдактарам 2-га тома і членам рэдкалегіі слоўніка, а таксама аўтарам слоўнікавых артыкулаў і навуковым рэдактарам двухтомных акадэмічных прац «Русско-белорусский словарь» (2-е выд., 1982 г.) і «Беларуска-рускі слоўнік» (2-е выд., 1988–1989 гг.).

Разам з тым фундаментальная акадэмічная навука не паглынула педагогічныя схільнасці ў душы Арцёма Баханькова, што многа гадоў аддаў працы ў школе. І пра гэта сведчаць не толькі выдадзеныя слоўнікі для вучняў. Ён паспяхова кіраваў аспірантамі і падрыхтаваў некалькі кандыдатаў навук, неаднаразова працаваў старшынёй дзяржаўнай экзаменацыйнай камісіі на філалагічным факультэце Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта і кіраваў напісаннем дыпломных работ студэнтамі-выпускнікамі. Не толькі як высокакваліфікаваны навуковец, але і вопытны настаўнік-практык са спецыяльнай педагогічнай падрыхтоўкай для Міністэрства адукацыі і розных выдавецтваў ён асабіста адрэцэнзаваў больш за трыццаць падручнікаў, вучэбных дапаможнікаў, праграм, метадычных распрацовак, навуковых прац, зборнікаў, а таксама шэрага асобных артыкулаў.

У сакавіку 1992 г. рашэннем Прэзідыума Акадэміі навук Беларусі Арцём Баханькоў прызначэцца загадчыкам-арганізатарам навастворанай кафедры беларускай мовы, дзе цалкам прысвячае сябе актыўнай педагогічнай дзейнасці. Багаты настаўніцкі вопыт і несумненныя арганізатарскія здольнасці дазволілі яму ў кароткі тэрмін не толькі стварыць новую структурную адзінку, але і ўкамплектаваць яе кваліфікаванымі навукова-педагогічнымі кадрамі, здольнымі на належным узроўні вырашаць пастаўленую задачу: рыхтаваць маладыя навуковыя кадры вышэйшай кваліфікацыі з добрым валоданнем беларускай мовай. За пяць гадоў працы на пасадзе загадчыка кафедры (да 1997 г.) праз розныя формы навучання сваё валоданне беларускай мовай удасканалілі больш за тысячу слухачоў: дактаранты, аспіранты, саіскальнікі, супрацоўнікі навукова-даследчых інстытутаў, службовыя асобы Прэзідыума Нацыянальнай акадэміі навук Рэспублікі Беларусь.

Аднак узрост і стан здароўя партызана-франтавіка ўсё настойлівей напаміналі пра сябе і на свой апошні працоўны год Арцём Баханькоў вяртаецца да менш фізічна і маральна напружанай працы – у родны Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі, адкуль неўзабаве і пайшоў на заслужаны адпачынак у канцы лістапада 1998 г. Памёр ён 12 жніўня 2001 г., пахаваны на Маскоўскіх могілках г. Мінска.

Арцём Баханькоў быў аўтарытэтным навукоўцам, выдатна падрыхтаваным дыялектолагам, лексікалагам і лексікографам, таленавітым педагогам, добразычлівым, шчырым, спагадлівым чалавекам, якога паважалі калегі, вучні, знаёмыя. Ён пакінуў прыкметны след у гісторыі беларусістыкі, які, перакананы, ніколі не зарасце пустазеллем, а створаныя ім працы яшчэ не адно дзесяцігоддзе будуць запатрабаваныя і дапамогуць суайчыннікам не забыць роднае беларускае слова.

Літаратура

1. Баханькоў, А. Я. З рыбалоўнай лексікі Полаччыны / А. Я. Баханькоў // 3 народнага слоўніка / рэд. А. А. Крывіцкі, Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1975. – С. 218–225.
2. Баханькоў, А. Я. Пра *варыва*, *празонку* і розны *трунак* / А. Я. Баханькоў // Народнае слова / рэд. А. Я. Баханькоў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – С. 194–204.
3. Баханькоў, А. Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд : сацыялінгвістычны нарыс / А. Я. Баханькоў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982. – 231 с.
4. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / рэд. А. Я. Баханькоў, А. І. Жураўскі, М. Р. Суднік. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 340 с.
5. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А. Я. Баханькова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.
6. Шчэрбін, В. К. Прадстаўнік беларускага лексікаграфічнага мэйнстрыму / В. К. Шчэрбін // Веды. – 2014. – 3 лютага. – № 5. – С. 7.

МІХАІЛ БУЛАХАЎ

Гісторыя любой навукі складаецца не толькі з гісторыі школ, ідэй, канцэпцый, даследаванняў, але таксама з гісторыі навуковых устаноў і лёсаў асобных навукоўцаў [29, с. 12]. Усходнеславянскую лінгвістыку другой паловы XX – пачатку XXI стагоддзя немагчыма ўявіць без аднаго з найбольш аўтарытэтных беларускіх славістаў, аўтара шэрага арыгінальных слоўнікаў доктара філалагічных навук Міхаіла Гапеевіча Булахава.